

BİRİNCİ ABBASİLER DÖNEMİNİN BAZI MU'TEZİLÎ ŞAİRLERİ VE MEZHEBÎ ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Doç. Dr. Kadri YILDIRIM
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Şiir ait olduğu dönemde şekillenen sosyal, siyasal ve dinsel olguları yansıtan çok önemli bir belgedir. Bundan dolayıdır ki belli bir dönemde bir ekole ait şiirler her zaman birinci elden kaynak olarak kabul edilmiştir. Günümüzde gazetecilerin gazeteleri yoluyla görüşlerinin propagandasını ve karşı görüşlerin de antipropagandasını yaparak üstlendikleri rolün bir benzerini şairler klasik dönemlerde şiirleri yoluyla üstlenmişlerdir. Mezhebî şiirler edebiyat ve mezhep araştırmacıları için önem taşırlar. Zira bu şiirler mezheplerin ilkelerini ve önderlerini, yandaşlarıyla diğer mezheplerin yandaşları arasında meydana gelen mücadeleleri ve mezhebî kavramları açıkça yansıtan tarihî belgelerdir. Biz bu makalede, Mu'tezilî şâirleri ve onların mezhebî şiirlerini bu münasebetle tespit etmeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Abbasi, Mu'tezile, Şiir, Şâir.

ABSTRACT

A Study on Some Mu'tazili Poets and Their Religious Poems in the First Abbasid Period

Poem is a significant genre which reflects the making of the social, political and religious phenomena of its own time. The role played by poetry in the classical period is similar to the role of the contemporary journalists played in the propagation of their own opinions and the dismissal of counter-opinions through the pages of their newspapers. The religious poems are very important for the researchers on literature and religion. Because these poems are historical documents reflecting the principles and leaders of religions, the fights that happened between their adherents and adherents of other religions and the religious concepts clearly. In this article, we tried to fix the Mu'tezili poets and their religious poems within this context.

Key words: Abbasid, M'utazila, Poem, Poet.

GİRİŞ

Edebiyat araştırmacıları ve eleştirmenlerinin çoğu dil ve edebiyat üzerinde etkili olan dinî, sosyal, siyasal ve kültürel faktörleri baz alarak Abbasiler dönemini birinci ve ikinci olmak üzere iki alt döneme ayırırlar. Birinci dönem bazı araştırmacılara göre devletin kurulduğu yıl olan hicrî 132'den Mütevekkil'in

ölüm yılı olan 247'e kadarki süreyi kapsarken; bazı araştırmacılara göre de 132-334 arası süreci kapsamaktadır. Buna göre ikinci dönem 247 veya 334 yılından sonrası süreci kapsamaktadır.¹

Mu'tezile'nin altın çağı sayılan Abbasilerin birinci döneminde faaliyet gösteren diğer fırkalar Şiîler, Hâricîler, Murcîler ve Sünnîler olmuştur. Bu fırkalar bir yandan Abbasiler ile olan ilişki ve mücadelelerinde, bir yandan da kendi aralarında veya diğer milel-nihal mensupları ile yaptıkları mücadelelerde şiirden etkin bir şekilde yararlanmışlardır. Şairler bu bağlamda dönemlerinde öne çıkan şahsiyetleri, övgü veya yergi konusu yaptıkları olguları ve daha birçok şeyi şiirlerine yansıtılmışlardır. Bu bakımdan bu şiirler ait oldukları dönemin sosyal, siyasal, kültürel ve dinî değerlerine ışık tutmuşlardır.

Diğer fırka şairleri gibi Mu'tezilî şairlerin nazmettikleri şiirleri de mezhebî olan ve olmayan şeklinde iki ana gruba ayırmak mümkündür. Biz bu çalışmamızda sadece mezhebî olan şiir örnekleri üzerinde duracağız. Abbasilerin birinci döneminde Mu'tezile'yi temsil eden ünlü beş şair ölüm tarihlerine göre şunlardır:²

<u>Şair</u>	<u>Ölüm tarihi</u>
1) Safvân el-Ensârî	?
2) Külsûm b. 'Amr el-'Attâbî	208 / 823
3) Bişr b. Mu'temir	210 / 825
4) İbrahîm b. Seyyâr en-Nazzâm	231 / 845
5) Muhammed b. Abdurrahman el-'Atevî	250 / 865

Bu şairler Mu'tezile'nin hem muhalif dahilî fırkalara, hem de Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştilik, Maniheizm, Gnostisizm, Sofistlik, Daysânilik, Zındıklık ve benzeri hâricî akımlara karşı yürüttükleri mücadelede kullandıkları argümanları başarılı bir şekilde şiirlerine yansıtılmışlardır. İşte, mezhebî şiirler derken genel anlamda bu argümanları içeren şiirleri kast ediyoruz.

1. ANA HATLARIYLA MUTEZİLE

1. 1. İsim, Tarihçe ve Muhit

Mutezile teriminin türediği "'a-z-l" kökü genellikle uzaklaşma, ayrılma ve kenara çekilme anlamlarını ifade eder.³ Dolayısıyla etken ortaç bir kip olan Mu'tezile uzaklaşanlar, ayrılanlar ve kenara çekilenler şeklinde tercüme edilebilir.

¹ Örneğin bkz. Corcî Zeydân, *Tarîhu adâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, nşr.: Şevkî Dayf, Kahire ts., II, 11; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, Kahire 1966, aynı müellif, *el-Asru'l-Abbasiyyu's-sânî*, Kahire 1973; Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Tarîhu'l-edebi'l-Arabî*, Mısır ts., s. 221; Mucâhid Mustafa Behcet, *et-Teyyâru'l-İslâmî fi şîri'l-asri'l-Abbasiyyi'l-evvel*, Irak Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı Yayınları, Beyrut 1982, s. 9.

² Bkz. Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, s. 415 vd.

³ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "'a-z-l" maddesi.

Bu fırkaya bu ismin verilmesiyle ilgili birden fazla yorum yapılıyorsa da, genel kabul görmüş görüşe göre Vâsıl b. 'Atâ (ö. 131 / 748)'nin hocası Hasan Basrî (ö. 110 / 728)'nin Basra Camii'ndeki ders halkasından ayrılması üzerine Hasan Basrî'nin "Vâsıl bizden ayrıldı" demesidir. Rivayete göre Hasan Basrî Basra Camii'nde kendine mahsus halkada içlerinde Vâsıl'ın da bulunduğu öğrencileri ile ders yaparken içeri birisi girmiş ve ondan büyük günah işleyen kimsenin mü'min mi yoksa kâfir mi olduğunu sormuştur. Hasan Basrî cevap vermek için biraz düşünürken Vâsıl ileri atılarak böyle bir kimsenin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, belki fâsık olarak onun yerinin bu iki derece arası bir yer (menzile beyne'l-menzileteyn) olduğunu söylemiş ve hocası Hasan Basrî'nin ders halkasından ayrılıp aynı cami içinde bir sütunun yanında etrafına topladığı kimselere bu yöndeki görüşünü açıklamıştır. Hasan Basrî bunun üzerine "Vâsıl bizden ayrıldı" demiş ve bu söz Vâsıl ve sonraki taraftarlarının "Mutezile" olarak adlandırılmasının temelini oluşturmuştur.⁴

Değinen "menzile beyne'l-menzileteyn" ilkesi ile birlikte oluşum süreci başlayan Mu'tezile, daha sonraları buna tevhîd, adalet, va'd ve vaîd ile emr-i ma'rûf ve nehy-i munkar (iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma) prensiplerini de ekleyerek "usûl-i hamse" (beş esas) çerçevesinde teşekkül süreçlerini güçlendirmişlerdir. Hicrî II. yüzyıldan itibaren daha çok Basra ve Bağat şehirlerini kendilerine merkez edinen Mu'tezilîler kendi öğretilerini bir ara devletin resmî ideolojisi olarak kabul ettirebilmişlerdir. Müslümanlar arasındaki ihtilaflara çözüm arayışları, muhaliflere karşı İslâm'ı savunma psikolojisi, tercüme faaliyetleri ve felsefe ile tanışma bu fırkanın doğuşunda ve şekillenmesinde etkili olan nedenlerdendir⁵

Me'mûn (ö. 218 / 833)'un iktidara gelmesi Mu'tezile'nin yıldızının en çok parladığı süreç olarak kabul edilmektedir. Sarayda nüfûz sahibi olan Mutezilî kelâmcılar başta "Halku'l-Kur'an" (Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı) olmak üzere o zamana kadar bireysel düzeyde dillendirdikleri görüşlerini devletin desteğini de arkalarına alarak çok alenî bir şekilde savunmuşlardır. Me'mûn'dan başka Mu'tasım (ö. 227 / 841) ve Vâsık (ö. 232 / 846) dönemlerinde hem bilim ve düşüncede hem de politik arenada altın çağını yaşayan bu ekol, görüşlerinin tersine bir tavır takınan Mutevekkil (ö. 247 / 861)'in iktidara gelmesiyle beraber düşüşe geçmiştir.⁶

Mu'tezile, fetihlerle birlikte İslâm'ın çok dinli, çok mezhepli ve çok kültürlü bir ortamda yaygınlık gösterdiği bir süreçte doğup gelişmiştir. Müslümanlar fe-

⁴ Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Abdulkerîm b. Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çeviren: Muharrem Tan, İzmir 2006, s. 49-50; Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut ts., s. 20 vd.; aynı müellif, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, Beyrut 2006, s. 83; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1971, s. 85; Ebu Fadl Abbâs b. Mansûr es-Seksekî, *el-Burhân fî ma'rifeti akâidi ehli'l-edyân*, Beyrut 2004, s. 80.

⁵ Osman Aydınlı, "Mutezile Ekolü: Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife*, yıl. 3, sayı: 3, kış 2003, s. 32 ve devamı.

⁶ Aydınlı, a. g. e., s. 37-38.

tiplerle birlikte ele geçirdikleri eski uygarlık merkezlerindeki değişik din, kültür ve düşüncelerle karşılaştılar. Bunların başında Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştlük gibi dinlerle Maniheizm, Gnostisizm, Zerdüştlük, Sofistlik, Daysânilik ve Zındıklık gibi akımlar gelmekteydi. İşte, böyle bir muhitte doğup gelişen Mu'tezile bir yandan İslâm'ı bu akımlara karşı savunmak, bir yandan da dâhilî fırkalara karşı mücadele etmek için felsefeden de yararlanarak büyük çalışmalar içerisine girmişlerdir.⁷ Onların bu çok yönlü faaliyetlerinin çeşitli boyutları onların şiirlerine de yansımıştır ki, bizi bu çalışmada asıl ilgilendiren şey bu yansımalarıdır.

1. 2. Alt Firkaları ve "Beş Esas" Olarak Müşterek Görüşleri

Milel ve Nihal kitapları Mu'tezile'yi genellikle kurucu reislerinin isim veya lakapları ile anılan bazı alt fırkalara ayırırlar. Şehristânî'nin tasnîfine göre bu alt fırkaların sayısı 12 tane olup reisleriyle birlikte şunlardır.⁸

<u>Firka</u>	<u>Reisi</u>
1) Vâsiliyye	Vâsıl b. 'Atâ (ö. 131 / 748)
2) Huzeyliyye	Ebû Huzeyl el-'Allâf (ö. 226 / 841)
3) Nazzâmiyye	İbrahîm en-Nazzâm (ö. 231 / 845)
4) Hâbitiyye ve Hadsîye ⁹	Ahmed b. Hâbit (232 / 846)
5) Bişriyye	Bişr b. Mu'temir (ö. 210 / 825)
6) Muammeriyye	Muammer b. Abbâd (ö. 220 / 835)
7) Murdâriyye	Îsa el-Murdâr (ö. 226 / 841)
8) Sumâmiyye	Sumâme b. Eşras (ö. 213 / 828)
9) Hişâmiyye	Hişâm b. Amr (ö. 226 / 841)
10) Câhiziyye	Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255 / 869)
11) Cubbâiyye ve Behşemiyye ¹⁰	Abdulvehhâb el-Cubâî (ö.295 / 908)
12) Hayyâtiyye ve Ka'biyye ¹¹	Ebu Huseyn el-Hayyât (ö. 300 / 912)

Mu'tezile'nin nüanslar dışında ittifakla kabul ettikleri beş esas vardır ki literatürde bunlara "usûl-i hamse" denir. Mutezile'nin ünlü bilginlerinden Kadî Abdulcebbâr'ın geniş bir şekilde şerh ettiği bu esaslar ve içerikleri hakkında özetle şunları söylemek mümkündür:¹²

1) Tevhîd: Mu'tezile'nin bu ilkesine göre Allah bir ve benzersizdir, işiten ve görendir, cisim ve araz değildir, bir varlıkta veya bir mekânda yer tutmaz, onun

⁷ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "Mutezile'nin İslâm Medeniyetine Katkıları", *Marife*, yıl: 3, sayı: 3, kış 2003, s. 112 ve devamı.

⁸ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 46-78.

⁹ Fadl el-Hadsî (ö. 257 / 871).

¹⁰ Ebû Hâşim Abdusselâm (ö. 321 / 933).

¹¹ Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî (ö. 319 / 931).

¹² Daha geniş bilgi için bkz. Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu'l- usûli'l-hamse*, Kahire 1965, s.128-148.

için uzunluk, kısalık ve derinlik gibi boyutlar söz konusu olmaz, yaratıklarınkine benzeyen organlar ona nispet edilmez, ona ön, arka, üst, alt, sağ, sol gibi yönler dayandırılmaz, o hiçbir yaratığa benzemediği gibi hiçbir yaratık da ona benze-
mez, kadîm olup başlangıcı yoktur ve ezeli olup sonlu değildir. Mutezile'nin bu
esas çerçevesinde değinilen bu görüşleri Sünnîler tarafından da benimsenmek-
tedir. Ancak onların bu esas bağlamında savundukları aşağıdaki görüşleri Sün-
nîler reddederler:

*Allah'ın kadîm sıfatlarının olmayışı.
Allah'ın öbür dünyada gözle görülmeysi.*

2) Adalet: Mü'tezile'nin bu ilke çerçevesinde savundukları görüşlere göre kullar kendi özgür iradeleriyle yaptıklarını kendileri yaratırlar ve bundan dolayı da sorumlu tutulurlar. Eğer bu eylemleri Allah yaratmış olsaydı onun sorumlu olması gerekirdi ki böyle bir şey mümkün değildir. Dolayısıyla önceden çizilmiş ilahî bir kader yoktur, her kes kendi kaderini kendisi çizer. Allah'ın kul için en iyi (eslah) olanı yaratması farzdır. Allah kullarına güçlerinin yetmediği bir şeyi yük-
lemez.

3) Va'd ve va'îd: Mutezile'nin bu esasına göre iyilik yapana mükâfat, kötülük yapana da ceza vermek Allah'a farzdır. İşlenen büyük günahlar için şefaathane diye bir şey yoktur.

4) Menzile beyne'l-menzileteyn; Büyük günah işleyen konumu ile ilgili bu esasa göre büyük günah işleyen ne mü'min ne de kâfirdir; o bu iki derece arasında bir derece olarak fâsıktır. Eğer büyük günâh işleyen kişi tövbe etmeden ölürse cehennemde ebedî kalır.

5) Emr-i ma'rûf ve nehy-i munkar: İyiliği emretmek ve kötülükten sakındır-
mak demek olan bu prensibi uygun zaman ve zeminde uygulamak farzdır. Mu-
tezile'ye göre bu konuda kolaydan zora doğru bir metodun takip edilmesi esas-
tır. Buna göre münkerlerle karşılaşan kişiler ilk önce sözlü tebliğ yapmalı, savaş
açmaya daha sonra başvurulmalıdır.

2. DÖNEMİN BAZI MEŞHÛR MU'TEZİLÎ ŞÂİRLERİ VE MEZHEBÎ ŞİİRLERİNDEN ÖRNEKLER

Şevkî Dayf, "el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel" adlı eserinde "A'lâmu's-Şu'arâ"
(Meşhûr Şâirler) başlığı altında Abbâsîlerin birinci döneminde altın çağını yaşa-
yan Mü'tezile fırkasına mensup şu beş ünlü şâirin ismini zikretmektedir:

- 1) Safvân el-Ensârî (ö. ?)
- 2) Külsûm b. 'Amr el-'Attâbî (ö. 208 / 823)
- 3) Bişr b. Mu'temir (ö. 210 / 825)
- 4) İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (ö. 231 / 845)
- 5) Muhammed b. Abdurrahman el-'Atevî (ö. 250 / 865)

Yazar isimlerini verdiği bu şâirlerin şiirlerini iki kategoriye ayırmaktadır. Birincisi mezhebî olmayan şiirler; ikincisi ise Mu'tezile fırkasının görüşleri etrafında şekillenen mezhebî şiirler.¹³ Biz burada adı geçen şâirlerin sadece ikinci kategoriye giren şiirleri üzerinde duracağız.

2. 1. Safvân el-Ensârî

2. 1. 1. Hayatı ve Edebî Kişiliği

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunamayan Safvân birinci Abbâsiler döneminin başında yetişmiş bir şâirdir. Mu'tezilenin kurucusu sayılan Vâsıl b. 'Atâ (ö. 131 / 748)'nın öğrencisidir.¹⁴

2. 1. 2. Mezhebî Şiirleri

Şair aşağıda sunacağımız mezhebî şiirinde başta hocası Vâsıl ve dâva arkadaşları olmak üzere Mu'tezilenin propagandasını yapmaktadır. Şâir bu şiirini, ip eğirenler çarşısındaki bazı arkadaşlarına sık sık uğraması nedeniyle "el-Ğazzâl" (ip eğirici) lakabıyla anılan hocasının bu lakabını hafife alan ve onu hicveden dönemin ünlü şâirlerinden Beşşâr b. Bürd(ö. 167 / 784)'e bir cevap olarak söylemiştir.¹⁵ Toplam 22 beyitten oluşan bu şiir Câhız tarafından "el-Beyân ve't-tebyîn" adlı eserinde kaydedilmiştir.¹⁶ Vâsıl'la birlikte Mu'tezilenin bazı önemli şahsiyetlerinin isimlerini, yaşam tarzlarını, mezhebî prensiplerini ve şekilsel alâmetlerini içermesi bakımından tarihî öneme sahip bu şiirin bazı beyitlerini bu bağlamda tahlil etmek istiyoruz.

1- Mu'tezilenin önde gelenlerinden bazı isimlerin tescili:

مَتَى كَانَ غَزَالٌ لَهُ يَابُنْ حَوْشِبٍ   غُلَامٌ كَعَمْرٍو أَوْ كَعَيْسَى بِنِ حَاضِرِ
أَمَّا كَانَ عُثْمَانُ الطَّوِيلُ بِنِ خَالِدٍ   أَوْ الْقَرْمُ حَفْصٌ تُهَيِّئَةُ لِلْمَخَاطِرِ

*Ey öküz oğlu! Bir ipçinin ne zamandan beri
Hizmetçisi olmuş Amr ve İsâ b. Hâdir gibileri?*

*Aklî çözüm olmadı mı Hâlid'in oğlu Uzun Osmân ya da
Biricik Hafs, önemli durumlarla karşılaştığında?*

el-Gazzâl: Vâsıl b. 'Atâ'nın lakabıdır. Emevî halifelerinden Abdulmelik b. Mervân ve oğlu Hişâm'ın dönemlerini idrak eden Vâsıl, Hasan el-Basrî'nin öğrencisidir. Daha önce de değindiğimiz gibi kaynaklarda nakledildiğine göre büyük günâh işleyen kişinin mü'min mi yoksa kâfir mi tartışmalarının yapıldığı günlerde bu soru Hasan el-Basrî'ye sorulmuş; Hasan cevap vermek için düşünürken o esnada ders halkasında bulunan Vâsıl ondan önce verdiği cevapta

¹³ Bkz. Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 415 vd.

¹⁴ Dayf, a. g. e., a.y.

¹⁵ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 37 vd.

¹⁶ Bkz. Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 39-40.

böyle bir kişinin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, ikisinin arasında bir derecede bulunduğunu söylemiştir ki, bu daha sonra Mu'tezilenin beş ana ilkesinden biri olarak "menzile beyne'l-menzileteyn" şeklinde formüle edilmiştir. Hasan Basrî'nin bu beklenmedik cevaba tepki göstermesi sonucu onun ders halkasından ayrılan Vâsıl ve arkadaşlarına "onlar bizden ayrıldılar" demesi nedeniyle Mu'tezile (Ayrılanlar) denilmiştir.¹⁷ İbn Nedîm'e göre Vâsıl içinde şunların da bulunduğu çeşitli eserler yazmıştır:¹⁸ Kitâbu asnâfi'l-Murcie, Kitâbu't-tevbe, Kitâbu'l-menzile beyne'l-menzileteyn, Kitâbu me'ani'l-Kur'ân, Kitâbu'l-hutab, Kitâbu's-sebîl ila ma'rifeti'l-hakk, Kitâb fi'd-da've, Kitâbu tabakâti ehli'l-ilmî ve'l-cehl.

'Amr: Vâsıl b. 'Atâ'nın çağdaşı ve kendisiyle beraber Hasan Basrî'nin derslerine devam eden yakın arkadaşı 'Amr b. 'Ubeyd (ö. 144 / 761)'dir. Kendi adına nispet edilen 'Amreviyye grubunun lideridir. "Kader" ve "menzile beyne'l-menzileteyn" meselelerinde Vâsıl ile aynı görüşü paylaşmıştır.¹⁹ Kendisi aynı zamanda Vâsıl'ın kayınbiraderidir.²⁰

'İsâ b. Hâdir: Hasan Sendûbî, ölüm tarihine rastlamadığımız İsâ b. Hâdir'in 'Amr b. 'Ubeyd'in arkadaşı ve Mu'tezilî kelamcılardan biri olduğunu ifade eder.²¹

Osmân b. Hâlid: et-Tavîl lakabıyla anılan Osman b. Hâlid, Mutezile propagandası için Vâsıl b. 'Atâ tarafından Ermenistan yöresine gönderilen önemli şahsiyetlerden biridir.²²

Hafs: Mu'tezile propagandasını yapmak üzere Vâsıl b. 'Atâ tarafından Tirmiz ve Horasan bölgelerine gönderilen ve orada Cehm b. Safvân ile tartışmalara girerek onu susturmayı başaran Hafs b. Sâlim'dir.²³ İbn Murtazâ tarafından beşinci tabakaya dahil edilen Hafs, 'Amr b. 'Ubeyd'in öğrencilerinden olup onun ve Vâsıl'ın fikirlerini aynen benimsemiş ve gittiği Horasan'da propagandasını yaptığı i'tizâl fikrine çok sayıda taraftar kazandırmıştır.²⁴

¹⁷ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 38; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 116.

¹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr.: Şeyh İbrahim Ramazan, Beyrut 1994, s. 209.

¹⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 118.

²⁰ Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1988, s.31.

²¹ Bkz. Ebû Osmân 'Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr.: Hasan Sendûbî, Beyrut 1993. (dipnot: 2).

²² İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 32.

²³ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Mısır ts., III, 92.

²⁴ Bkz. İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 42; Avvâd b. Abdullah el-Mu'tik, *el-Mu'tezile*, Riyâd 1996, s. 47.

2-Mu'tezilenin propağanda amaçlı seyahatleri:

لَهُ خَلْفَ شَيْبِ الصَّيْنِ فِي كُلِّ تَغْرَةٍ إِلَى سُوْسِهَا الْأَقْصَى وَخَلْفَ الْبُرَابِ
رِجَالٌ دُعَاةٌ لَا يُقَلُّ عَزِيمَهُمْ تَهَكُّمٌ حَبَابٍ وَلَا كَيْدٌ مَآكِرِ
بِهَجْرَةِ أَوْطَانٍ وَبَدَلٍ وَكُلْفَةٍ وَشِدَّةِ أخطَارٍ وَكَدِّ الْمَسَافِرِ

Çin'in dağ yollarının arkasında tüm dar geçitlerde
En uçtaki "Sûs"una kadar "Berberîler" in ötesinde:

Onun halkı irşat eden adamlarından öyleleri var
Ne zalimin hakareti ne hilecinin hilesi azimlerini kırar

Memleketlerini terk ederler, zahmetlere katlanırlar
Şiddetli tehlikeleri ve yolculuğun acısını yaşarlar

Safvân burada bazı Mu'tezilî şahsiyetlerin nice zahmetlere katlanarak Çin ve Berber gibi bazı memleketlere yolculuk yaptıklarını söylemektedir. Kaynaklarda kaydedildiğine göre Mu'tezile propagandasını yapmak amacıyla Vâsıl tarafından görevlendirilen bu şahsiyetler ve gönderildikleri yerler şunlardır:²⁵

Abdullah b. el-Hâris: Berberîler bölgesine gönderilmiş ve orada çok sayıda taraftar kazanmıştır.

Hafs b. Sâlim: Tirmiz ve Horasan'a gönderilmiş ve oralarda Cehm b. Safvân ile tartışmalara girerek onu susturmayı başarmıştır.

Kâsım: Yemen'e gönderilmiştir.

Eyyûb: Cezîre'ye gönderilmiştir.

Hasan b. Zekvân: Küfe'ye gönderilmiştir.

Osmân et-Tavîl: Ermenistan yöresine gönderilmiştir.

3- Mu'tezilenin hitâbetteki yetenek ve yöntemleri:

وَلَا النَّاطِقُ النَّخَّازُ وَالشَّيْخُ دَعْفَلُ إِذَا وَصَلُوا أَيْمَانَهُمْ بِالْمَخَاصِرِ

Ne nutukçu Nahnâr, ne de Şeyh Dağfel gibi hatipler
Onlara denk olurlar, sağ ellerini asâ ile birleştirseler

Nahnâr b. Evs (ö. 60 / 680): Kudâ'a kabilesinden ünlü bir hatip ve soy bilimcisidir.²⁶

Dağfel b. Hanzala (ö. 65 / 690): Şeybân kabilesinden başka bir ünlü hatip ve soy bilimcisidir.²⁷ Bu iki hatip asâlarına dayanarak ayakta hitâbette buldukları zaman bütün hatipleri sustururlardı²⁸. Safvân bu şiirinde Mu'tezilî hatip-

²⁵ İbn Murtazâ, *el-Munye ve'l-emel*, Haydarabâd, 1902, s. 19-20; a. mlf., *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 32; Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 92.

²⁶ Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut 1995, VIII, 14.

²⁷ Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 340.

²⁸ Bkz. Hasan es-Sendübî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 39.

lerin hitâbet yeteneklerine işaret ederken onların da bu ünlü hatipler gibi hitâbet esnasında sağ elleri ile "asâ"yı kavradıklarına işaret etmektedir.

4- Mu'tezilenin mücadele ettiği bazı fırka ve düşüncelerin isimlerinin tescili:

وَمَنْ لِحُرُورِيٍّ وَ آخَرَ رَافِضِيٍّ وَ آخَرَ مُرْجِيٍّ وَ آخَرَ حَائِرِيٍّ

*Kim mücadele edebilir; bir yandan Harûrî ve Râfîzîlerle,
Bir yandan Murcie fırkasıyla diğer yandan şaşkınlık ile ?*

Harûrî: Oluşum sürecindeki Hâricîlere verilen isimdir. Sıffin savaşından sonra Hz. Ali ile ters düşen 12.000 kişilik grubun Abdullah b. Kevvâ'nın liderliğinde Kûfe yakınlarında bir köyün adı olan "Harûrâ"da toplanmalarından dolayı kendilerine "Harûriyye" denilmiştir.²⁹

Râfîzî: İlimli Şiîlerden "Zeydiyye" fırkasının lideri Zeyd b. Ali (ö. 122 / 740)'nin görüşlerine karşı çıkan Şiîlere verilen bir isimdir. Şehristânî'nin kaydettiğine göre Vâsıl b. 'Atâ'nın öğrencisi olan Zeyd temel konularda hocasından etkilenmiş, bundan dolayı da Zeydîler genellikle Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemişlerdir. Ancak Kûfe halkından bazı Şiîler, atalarının prensiplerinden uzaklaştığını iddia ettikleri Zeyd'i rafzetmiş (terketmiş)lerdir ki, bundan dolayı bu gruba Râfîzîler adı verilmiştir.³⁰

Murciî: Murcie fırkasının fikirlerini benimseyen kişi demektir. Murcieyi; Emevîler döneminde ortaya çıkıp Abbâsîler döneminde kendine özgü ilkelerle şekillenen ve "amel"i "imân"ın bir parçası olarak görmeyen bir fırka olarak tanıtan Ahmed Emîn, bu bağlamda onların en büyük düşmanlarının ameli imanın bir parçası gören Mu'tezilîler olduğuna dikkat çekmektedir.³¹

Hâir: Tereddüt ve şüphe içinde olan, olumlu veya olumsuz sağlıklı karar veremeyen kişiye denir. Şâir bu kavramı burada sofistیک bir felsefe , inanç ve düşünceyi temsil eder şekilde kullanmıştır. Bu düşünceye sahip olanlar hep şüphe içinde olurlar, olmamış şeyleri olmuş gibi, olmuş şeyleri de olmamış gibi görürler. Başka bir ifadeyle var olanı yokmuş gibi, yok olanı da varmış gibi gösterip zihinleri hep şüphe içinde bırakırlar. Münazara yetenekleriyle tanınan Mu'tezilî edipler bu tür düşüncelere sahip olan kimselerle de mücadele etmişlerdir. Kaynaklarda bu düşüncelere sahip olan Abbâsîlerin birinci dönem şâirlerinden Salih b. Abdulkuddûs (ö. 160 / 777) ile Mu'tezile'nin önde gelen ediplerinden Ebu'l-Huzeyl el-'Allâf arasında geçen şu olay bunun örneklerinden biridir: Sâlih, oğlunun ölümü nedeniyle kendisine baş sağlığı dilemeye gelen Ebû Huzeyl'e, "oğlum *Kitâbu's-Şukûk* (Şüpheler Kitabı) adlı eserimi okumadan öldüğü için üzgünüm" demiştir. Ebû Huzeyl bunun nasıl bir kitap olduğunu sorunca Sâlih şöyle cevap vermiştir: "Bu öyle bir kitaptır ki onu okuyan kişi olmuş bir şeyi olmamış gibi, olmamış bir şeyi de olmuş gibi görüp her şeyden şüphe eder". Bu ce-

²⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 80.

³⁰ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 23.

³¹ Geniş bilgi için bkz. Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 316-318.

vap karşısında Ebû Huzeyl şu susturucu sözlerle onu mağlup etmiştir: "Öyleyse sen de ölen oğlunun ölmesinde öyle şüphe et ki sana ölmemiş gibi görünsün; senin "Şüpheler Kitabı"nı okumamasında da öyle şüphe et ki sana okumuş gibi görünsün".³²

5-Mu'tezilenin ayırt edici şekilsel alâmetleri:

وَفِي قَصِّ هُدَابٍ وَ إِخْفَاءِ شَارِبٍ وَ كَوْرِ عَلَى شَيْبٍ يُضِيئُ لِنَاطِرِ
وَ عَنَقَقَةٍ مَصْلُومَةٍ وَ لِنَعْلِهِ قِبَالَانَ فِي رُذْنِ رَجِيبِ الْخَوَاطِرِ
فَتَبَّكَ عِلَامَاتٌ تُحِيطُ بِوَصْفِهِمْ وَ لَيْسَ جَهْلُ الْقَوْمِ فِي جِزْمِ خَائِرِ

*Püskülleri kesmekle, bıyıkları kısaltmakla tanınırlar
Ak saçları üzerine sarılan sarık görenlere ışık saçar*

*Anfakayı (alt dudak ile çene arasındaki tüyleri)keserler
Koltuk altları kısmı geniş olan elbise türlerini giyerler*

*Bunlar, onların özelliklerini tam içeren alâmetlerdir
Bu konuda toplumun câhili bilenin ayarında değildir*

İnanç ve görüş açısından kendilerini farklı gören bazı kimselerin şeklen de kendilerini diğerlerinden ayıran bir takım alâmetler geliştirmeleri tarihin her aşamasında rastlanan bir olaydır. Erken dönem mutasavvıflarının yün abâ giymeleri, yakın tarihimizde Maocu fikirlere sahip olduklarını göstermek isteyen bazı kimselerin bıyıklarını "M" şeklinde her iki taraftan aşağıya uzatmaları, Leninist fikirleri benimseyen diğer bazılarının da favorilerine "L" şeklini vermeleri bunun örneklerindedir.

Safvân şiirinde Mu'tezile'nin ayırt edici bir takım özelliklerinden bahsederken dışardan bakan câhillere bilgili kimseler arasındaki farka işaret etmeye gerek duymaktadır. Bundan şunu anlamamız mümkündür: Bu alâmetlere bakan câhillere, bunların bir takım mesajları vermek için seçilmiş alâmetler olduğunu anlamazlar. Oysa kendi tabiriyle "hâbir" (tecrübeli, bilgili, uyanık) kimseler bunların ne anlama geldiklerini rahatlıkla anlarlar. Şiirden anlaşıldığına göre dönemin M'tezifleri şu alâmetlerle tanınırlardı:

- Püsküllerini kesmeleri
- Bıyıklarını kısaltmaları
- Işık saçan (muhtemelen beyaz renkli) sarıkları sarmaları
- Anfakalarını kesmeleri
- Ayakkabılarına ikişer küçük tasma takmaları
- Koltuk altları kısmı geniş olan giysiler giymeleri.

³² Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 100-101.

6- "Usûl-i hamse"den iyiliği emretme, kötülükten sakındırma ilkesi:

وَأْمُرْ بِمَعْرُوفٍ وَإِنكَارِ مُنْكَرٍ وَتَخْصِيبِ دِينِ اللَّهِ مِنْ كُلِّ كَافِرٍ

*Marûfu emredip kötülükten sakındırırlar
Allah'ın dinini tüm kâfirlerden korurlar*

İyiliği emredip kötülükten sakındırma, Mu'tezile'nin ittifakla kabul ettikleri ve bir kimsenin Mu'tezilî olmasının "olmazsa olmaz" şartı olarak gördükleri usûl-i hamseden biridir. Usûl-i hamseyle ilgili şerhinde beşinci sırada yer verdiği bu ilkeyi açıklayan Kadı Abdulcebbâr'a göre bu konuda kolaydan zora doğru bir metodun takip edilmesi esastır. Buna göre bir münkerle karşılaşıldığında ilk önce sözlü tebliğ yapılmalı, savaş açmaya daha sonra başvurulmalıdır.³³

Safvân "dâl" kafiyeyle aşağıdaki şiirini de Beşşâr b. Bürd'ün inanç ve görüşlerini çürütmek için söylemiştir. Rivayete göre başlangıçta Mu'tezile ile arası çok iyi olan ve her fırsatta Vâsıl b. 'Atâ'nın şahsında Mu'tezileyi öven Beşşâr, daha sonra bocalama göstererek o dönemde "Zendeka" çerçevesinde değerlendirilen fikirler doğrultusunda ateşin topraktan daha üstün olduğunu benimsemiş, bundan dolayı ateşten yaratılan Şeytânın topraktan yaratılan Adem'e secde etmemesini haklı bulmuş ve bu konudaki düşüncelerini dile getirdiği bir şiirinin üç beytinde şunları söylemiştir:³⁴

الأَرْضُ مُظْلِمَةٌ وَالنَّارُ مُشْرِقَةٌ وَالنَّارُ مَعْبُودَةٌ مُذْ كَانَتْ النَّارُ
إِبْلِيسُ أَفْضَلُ مِنْ أَبِيكَمُ آدَمَ فَتَنَّتَهُمْ يَا مَعْشَرَ الْفَجَّارِ
النَّارُ عُنْصُرُهُ وَآدَمُ طِينَةٌ وَالطِّينُ لَا يَسْمُو سُمُو النَّارِ

*Toprak karanlıktır, ateş ise aydınlıktır
Ateş ateş olalı kendisine tapılmaktadır*

*İblîs daha iyidir sizin Adem babanızdan
Ey fâsıklar topluluğu! Uyanın uykudan*

*İblîs'in unsuru ateş, Adem'inkiyse topraktır
Toprağın şerefi ateşinki kadar yüce değildir*

Safvân'ın Beşşâr'ın bu şiirine karşı reddiye olarak nazmettiği kasîde 42 beyitten oluşuyor.³⁵ Şairin bu kasidesini iki kısma ayırmak mümkündür: Birincisi, ateşin topraktan üstün olduğu iddiasına karşı toprağın savunulması ve bu arada gösterilen akli deliller, ikincisi ise bazı kelâmî şahsiyet ve düşüncelerin tescilli. Şimdi bu kasîdeden bu bağlamda bazı beyitleri tahlil etmeye çalışalım.

1) Ateşin topraktan daha üstün olduğu iddiasına karşı toprağın savunulması ve bu bağlamda gösterilen akli deliller:

رَزَعْتِ بِأَنَّ النَّارَ أَكْرَمُ عُنْصُرًا وَ فِي الْأَرْضِ تَحْيَا بِالْحِجَارَةِ وَالرَّيْدِ

³³ Bkz. Abdulcebbâr, Şerhu'l-usûl-i-hamse, s. 741.

³⁴ Dayf, el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel, s. 190, 203.

³⁵ Kasîdenin tümü için bkz. Câhız, el-Beyân ve't-tebyîn, I, I, 41-45.

و يُخْلَقُ فِي أَرْحَامِهَا وَ أُرُومِهَا أَعْجِيبُ لَا تُحْصَى بِحِطِّ وَلَا عَقْدِ
كَذَلِكَ سِرُّ الْأَرْضِ فِي الْبَحْرِ كُلُّهُ وَ فِي الْغَيْضَةِ الْغَنَاءِ وَ الْجَبَلِ الصَّلْدِ
وَ فِي قَلْلِ الْأَجْبَالِ خَلْفَ مُقَطِّمْ زَنْزَجْدُ أَمْلَاكِ الْوَزِيِّ سَاعَةَ الْحَشْدِ
وَ فِيهَا مَقَامُ الْخَلِّ وَ الرُّكْنِ وَ الصَّفَا وَ مُسْتَلَمُ الْحُجَّاجِ مِنْ جَنَّةِ الْخُلْدِ
مَفَاجِرُ لِلطَّيْنِ الَّذِي كَانَ أَصْلُنَا وَ نَحْنُ بَنُوهُ غَيْرُ شَكِّ وَ لَا جَدِّ

*İddia ettiğine göre ateş (topraktan) daha iyi bir unsurdur
Oysa ateş toprağın taş ve tahtasını çakmakla hayat bulur*

*Yerin rahminde ve ormanlarında yaratılır şaşırtıcı şeyler
Öyle ki bunlar ne yazmakla ne de kaydetmekle biterler*

*Aynı şekilde yerin sırrı tamamen deryadadır
Bir de nâğmeli ağaçlarda ve sert dağlardadır*

*Mukattam³⁶ dağının ardındaki dağların zirvelerinde
Dünya serveti yakût (göze çarpar) sevkîyât saatinde*

*Makam-ı İbrâhim, Rükün ve Safâ yeryüzündedir
Hacıların ebedî cennet tavafgâhı yine o yerdedir*

*Aslımızı oluşturan çamurun övünülecek yanları var
Biz onun çocuklarıyız, yok bunda ne şüphe ne inkâr*

2) Bazı kelâmî şahsiyet ve görüşlerin tescilli:

أَتَجْعَلُ عَمْرًا وَ النَّطَّاسِيَّ وَاصِلًا كَأَتْبَاعِ دَيْصَانَ وَهُمْ قُمْشُ الْمَدِّ
أَتَجْعَلُ لَيْلَى النَّاعِظِيَّةَ نَحْلَةً وَ كُلَّ عَرِيْقٍ فِي التَّنَاسُخِ وَالرَّدِّ

*Nasıl Amr (b. Ubeyd) ve bilge Vâsıl gibi kimseleri
Onlara kıyâslarsın Daysân'ın taraftarları gibi rezilleri?*

*Leyla-yı Nâiziyye'yi mi kendine rehber ediniyorsun
Tenâsuh ve irtidâd fikrine dalanlara mı uyuyorsun?*

Amr ve Vâsıl: Kendileri hakkında daha önce bilgi verildi.

Daysân: Pagan bir ailede 154 / 770 yılında doğan ve 222 / 837 yılında ölen Daysân, kısmen Helenizmin, kısmen de Mecûsilîğin izlerini taşıyan Hıristiyan kelâmın kurucularındandır. Başlangıçta savunucusu olduğu Hıristiyanlık öğretilerinden zamanla uzaklaşıp kendine özgü yeni bir takım öğretiler geliştirdiği için kilise tarafından afarez edilmiştir. Dönemin Abbâsî halifelerinden Mehdî (ö. 169 / 785), kurduğu münâzara meclislerinde ilim adamlarını Daysân ve taraftarlarıyla tartıştırdı ki, bu tartışmalarda Mutezilenin ayrı bir yeri vardı.³⁷ Safvân'ın şiirinde "Etbâ-ı Daysân" olarak geçen Daysânîlere göre ezelden beri

³⁶ Mukattam, Mısır'da Nil nehrinin doğusunda Kahire'den Usvân'a kadar uzanan bir dağın adıdır. Bkz. Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 416.

³⁷ Bkz. Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 80-81.

kendiliğinden var olan su, rüzgâr, ışık, karanlık ve ateş unsurları tesadüfen birbirine karışmıştır. Bu karışmanın sonucunda meydana gelen bütün kötülüklerin kaynağı karanlık, bütün iyiliklerin kaynağı da ışık (veya aydınlık)tır. Bu ekolde bedenden ayrı kabul edilen ruh ne doğar ne de ölür.³⁸ Daha çok Basra, kısmen de Kûfe'de faaliyet gösteren Daysânîlerle en çok Mu'tezilî şahsiyetlerden Nazzâm mücadele etmiş ve onlar hakkında reddiyeler yazmıştır. Ahmed Emîn, Nazzâm'ın reddiyelerinin özellikle bu ekolün fikirleri arasında kâinatın aslının ışık ve karanlık olduğu; sıcaklık, soğukluk, renk, tat, ses ve kokunun bu iki aslın yansımalarından ibaret olduğu yönündeki öğretilerine yönelik olduğuna dikkat çekmektedir.³⁹

Leyla en-Nâiziyye: Şia'nın "ğulât" olarak bilinen aşırı kelimelerindendir.⁴⁰

Tenasuh (Ruh göçü, reenkarnasyon): Curcanî'nin tanımına göre ölüm olayı gerçekleştikten sonra araya zaman girmeksizin ruhun ait olduğu bedenden ayrılıp aşık olduğu başka bir bedenle birleşmesi inancına tenasuh denir.⁴¹ Burada dikkat çeken nokta, ruhun rasgele bir bedenle değil, aşık olduğu bir bedenle birleşme tercihidir. Bu da gösteriyor ki reenkarnasyon görüşünün bir boyutu da aşkıdır.

Şehristanî'ye göre hulûl ve tenasuh fikirleri Sabîîler'in Hirnaniyye fırkasından çıkmıştır. Dualizmi savunan fırkalardan "*Tenasuhiyye*"ye göre kişinin huzur ve sıkıntı gibi hususlarda kendisine ârız olan şeyler daha önce işlediklerine göre belirlenir. Bunlara göre cennet de cehennem de bedenlerdedir. Kötülük işleyen bedenine kötü ruh, iyilik işleyen bedenine de iyi ruh göç eder.⁴²

İslam düşünce tarihine bakıldığında özellikle Hz. Ali ve çocukları hakkında aşırı görüşler ileri sürdükleri için kendilerine aşırıları anlamında "gulat" denilen bazı Şii gruplar reenkarnasyona inanmışlardır. Fakat ılımlı Şiîler tarafından bu aşırı grupların hem Şiîlikleri hem de savundukları reenkarnasyon fikirleri kabul edilmemektedir. Bu aşırı grupların reenkarnasyon çerçevesinde söylediklerini şöyle özetlemek mümkündür:⁴³

Lakabı Zü'l-Cenaheyn olan Abdullah b. Muaviye (ö. 129 / 746)'ye tabi oldukları için "*Cenahiyye*" olarak bilinen gruba göre Allah'ın ruhu önce Hz. Adem'in bedenine geçmiş, oradan da belirli bir sıra takip ederek grubun lideri Abdullah b. Muaviye'ye kadar bu geçiş devam etmiştir.⁴⁴

³⁸ Bkz. Melhem Chokr, *Zındık ve Zındıklar*, çeviren: Ayşe Meral, İstanbul, 2002, s. 48-49.

³⁹ Bkz. Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 122.

⁴⁰ Bkz. Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 43 (nâşirin notu); Dayf, *el-Asru'l-evvel*, s. 417.

⁴¹ Seyyid Şerîf el-Curcanî, *et-Ta'rifat*, nşr.: Mustafa Ebû Ya'kûb, Halep 2006, s. 64.

⁴² Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 243.

⁴³ Krş. Ebû Hasan Alî b. İsmâil el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Kahire 1969, I, 65-88; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 133-139; Bağdadî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 47-52; aynı yazar, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 31-41; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyâsî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çeviren: Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, İstanbul ts., s. 45-51;

⁴⁴ Eş'arî, *Makalât*, I, 68.

Muammer adlı şahsın imamlığına inanan "Muammeriyye" grubu da reen-karnasyon olayına inanmaktadır. *Ruhu'l-Kuds'ün Hz. Peygamber'e Geçtiğini Söyleyenler* olarak meşhur olan gruba göre de reen-karnasyon vardır ve bu yolla Ruhu'l-Kuds önce Hz. Peygamber'e, ondan Hz. Ali'ye, ondan da öbür imamlara geçmiştir.⁴⁵

Muhtar b. Ebû Ubeyd'e bağlı "Keysaniyye" grubu da ölenlerin ruhlarının yeni doğan canlılara geçtiğini söyleyerek reen-karnasyona inanmışlardır.⁴⁶

Muhammed Ebû Zehra'ya göre tenasuh aslında Hint felsefesinden alınmıştır. Hint felsefecileri, ruhun üstün bir canlıdan çıkıp âdi bir canlıya girmekle cezalandırıldığını; âdi bir canlıdan çıkıp üstün bir canlıya geçmekle de ödüllendirildiğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁷

Mutezilenin reen-karnasyona inanan kesimlere karşı verdikleri önem bağlamında Baloğlu şunları kaydeder: "Doğrusu, İslâm kelamcılarının tenâsuh öğretisine gereken önemi verdiklerini iddia etmemiz pek mümkün görünmemekle birlikte, özellikle Mutezilenin Berâhime, Sümeniye, Mâniye vb. fırkalara karşı yazdıkları reddiyelerde bu konunun ele alınmış olması ihtimal dahilinde görünmektedir".⁴⁸ Aslında yazarın ihtimal dahilinde gördüğü bu mücadelenin varlığını Safvân'ın şiirinde açık bir şekilde görüyoruz.

2. 2. Kûlsûm b. 'Amr el-'Attâbî (ö. 208 / 823)

2. 2. 1. Hayatı ve Edebî Kişiliği

Tağlib kabilesindedir. Muallakât şairlerinden 'Amr b. Kûlsûm'un soyundandır. Şam / Kinnesrin doğumlu olan şair buradan önce Rakka'ya, ardından da Bağdat'a gitti. Bağdat'ta kelâmcıların ders halkalarına katıldı ve burada ünlü Bermek ailesinin ileri gelenlerini öven methiyeler namzettii. Bermekîler tarafından zamanın halifesi Harûn Reşîd ile tanıştırıldı. Bu sırada Me'mûn ile irtibat kurdu ve onunla birlikte Horasan'a gidip Pehlevicelyi öğrendi. Bu bağlamda "belâgat Acemlerin kitaplarındadır" diyerek Farsça kitaplar okudu ve bunlardan önemli gördüklerini istinsâh etti. Bunun yanında başta "*Kitâbu'l-elfâz*" ve "*Kitâbu funûni'l-hikem*" olmak üzere dil ve edebiyatla ilgili eserler kaleme aldı. Harûn Reşîd onun Mutezilî olduğunu duyunca bir ara Bağdat'ta saklandı ve daha sonra Yemen'e kaçtı. İbn Mu'tezz (ö. 296 / 908) kendisi hakkında "şiir yeteneği güçlü bir şair, tatlı dilli ve usta bir yazardır ki bu üç özellik çok az kişide bir arada bulunur" derken, Câhız da onu "şiir ve hitabete birden sahip olan belîğ edîplerden biri" olarak tanıtmaktadır.⁴⁹

⁴⁵ Eş'arî, *Makalât*, I, 82-83.

⁴⁶ Bkz. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 51.

⁴⁷ Bkz. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 51.

⁴⁸ Adnan Bülent Baloğlu, *İslâm'a Göre Tekrar Doğuş: Reenkarnasyon*, Ankara, 2001, s. 113-114.

⁴⁹ Bkz. Abdullah b. Mu'tezz, *Tabakatu's-suarâ*, nşr.: Abdusettâr Ferrâc, Leiden 1939, s. 261; Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-suarâ*, Beyrut 1994, s. 594; Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, *Mu'cemu's-suarâ*, nşr.: Farûk Useylim, Beyrut 2005, s. 291-293 ; Ebû Fereç el-

2. 2. 2. Mezhebî Şiirleri

Şairin doğrudan doğruya bir mezhebî manzûmesi olmamakla beraber aşağıdaki beytinde olduğu gibi dönemin halifesi Harûn Reşîd hakkında nazmettiği methiyelerinde Mutezile'nin önemli beş esasından biri olan "adalet" in hak ver-siyonuna vurgu yapmıştır:⁵⁰

رَعَى أُمَّةَ الْإِسْلَامِ فَهُوَ إِمَامُهَا   وَأَدَّى إِلَيْهَا الْحَقَّ فَهُوَ أَمِينُهَا
İslâm ümmetini idare ediyor, odur ümmetin imamı
Ümmeti hak ile yönetiyor, odur ümmetin emin adamı

2. 3. Bişr b. Mu'temir (ö. 210 / 825)

2. 3. 1. Hayatı ve Edebî Kişiliği

Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün kurucusu ve kendisine nispet edilen "Bişriyye" fırkasının reisi olan Bişr b. Mu'temir genç yaşında Bağdat'tan Basra'ya giderek Vâsıl b. 'Atâ'nın arkadaşlarından Mutezile'nin esaslarını öğrendi. Hz. Ali ile Muâviye arasındaki savaşa son vermek için başvuru hakem olayında Hz. Ali'nin haklı olduğunu savunduğu için dönemin halifesi Harûn Reşîd tarafından hapse atıldı. Fakat hapisteyken söylediği şiirlerin ilim meclislerinde rağbet gö-rüp yayılması üzerine serbest bırakıldı. Önemli kelâmî görüşlerinin başında "tevellüd" nazariyesi gelmektedir. Kelâm ilminde dönemin önde gelen şahsiyet-lerinden biri olduğu gibi, belâgat ve şiirde de dönemin ünlü şair ve ediplerinden biri olarak ün yaptı. Onun belâgata dair "*Sahîfe*"sinden bahseden Câhız kendi-sini belâgatın kurucusu olarak kabul etmektedir. Bişr'e göre bir konuda şiir söy-lemek veya yazı yazmak için uygun bir vakit seçilmeli, zihin dinlenmiş olmalı, telaffuzu ve anlaşılması kolay kelimeler seçilmeli ve üslûp akıcı olmalıdır.⁵¹

2. 3. 2. Mezhebî Şiirleri

Bişr'in mezhebî şiirlerinin çoğu milel-nihal ile ilgili olup bir kısmı didaktik mahiyet taşırlar. Bir ürcûzesinden aşağıda sunacağımız iki beyit Cehmiyye fır-kasına ve bu fırkanın imamlarından Cehm b. Safvân'ın cebri anlayışına karşı çı-karken onun adını ve Mutezilî şahsiyetlerden 'Amr (b. 'Ubeyd) adını karşılaştı-rmalı olarak zikretmektedir:⁵²

نَنْفِيهِمْ عَنَّا وَ لَسْنَا مِنْهُمْ   وَلَا هُمْ مِنَّا وَلَا نَرْضَاهُمْ
İmamhâm cehm vema l-cehm   v- vncb- cncro- dci- tnc- v- vlc- m

Onlardan değiliz, onları reddediyoruz
Onlar da bizden değil, onları kabul etmiyoruz

→ →

İsfahânî, *el-Eğânî*, Leiden 1306, XII, 2, XII, 109, 125; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, Kahire 1938, XVI, 212-215; Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut 1995, VI, 89-90; Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, s. 419-425; Afif Abdurrahman, *Mu'cemu's-şu'arâ'il-Abbasiyyîn*, Beyrut 2000 s. 294.

⁵⁰ Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, s.422.

⁵¹ Bkz. Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 140 ve devamı; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 55; Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, s. 426-429; Cihad Tunç, "Bişr b. Mu'temir", *DİA*, VI, 223-224.

⁵² Bkz. Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, s. 427-428.

*Onların imamı Cehm'dir, oysa Cehm nerede
Takvâ ve ilim sahibi 'Amr'ın arkadaşları nerede!*

Cehm: Cebriyye fırkasının asıl teorisyeni ve kendi ismiyle anılan Cehmiyye fırkasının lideri olan Cehm b. Safvân (ö. 128 / 745)'dir. Katıksız Cebriîler olan Cehmiyye'ye göre kul bütün yaptıklarını ilahî bir kader zorlaması ile yapar, yaptıklarının meydana gelmesinde kulun en ufak bir etkisi ve iradesi yoktur. Yine bu fırkaya göre cennet ve cehennem hareketleri kesintili olup, ikisi de insanların girişinden bir süre sonra yok olacaktırlar. İmamda esas olan marifettir. Dolayısıyla bir insan Allah'ı bilip kabul etmişse O'nu diliyle inkâr etse bile kâfir olmaz. Çünkü ilim ve marifet inkâr ile ortadan kalkmazlar. Söz ve amel imanın özüne dahil değildir ve iman noktasında kimsenin kimseye üstünlüğü yoktur. Bu bağlamda peygamberlerin imanı ile avamın imanı arasında bir farktan söz edilemez. Allah hakkında kullanılan sıfatların hiçbiri insanlar hakkında kullanılmaz. Çünkü aksi takdirde Allah ile yaratıklar arasında bir benzetme kurulmuş olur. Bir şey meydana gelmeden önce onun bilinmesi mümkün olmadığı için Allah'ın bilgisi de kadim olmayıp, bir şey meydana geldikten sonra bu bilgi ortaya çıkar.⁵³

'Amr: Daha önce Safvân el-Ansârî'nin de atıfta bulunduğu Amr b. Ubeyd'dir. Vâsıl b. 'Atâ'nın çağdaşı, kendisiyle beraber Hasan el-Basrî'nin derslerine devam eden yakın arkadaşı ve kayınbiraderidir. 'Amreviyye fırkasının lideridir.

Bişr nazmettiği ürcûzelerle Cehmiyye fırkasını eleştirdiği gibi Haricîleri ve onların önde gelen bazı şahsiyetlerini de eleştirmiş, bunlara karşı Hz. Ali'nin haklılığını savunmuştur. Aşağıdaki beyitler onun böyle bir ürcûzesinden alınmıştır.⁵⁴

مَا كَانَ فِي أَسْلَافِهِمْ أَبُو الْحَسَنِ	وَلَا ابْنُ عَبَّاسٍ وَلَا أَهْلُ السُّنَنِ
كَمَيْلٍ حُرْفُوصٍ وَمَنْ حُرْفُوصٍ	فَقَعَهُ قَاعٍ حَوْلَهَا قَصِيْبُ
لَيْسَ مِنَ الْحَنْظَلِ يُشْتَارُ الْعَسَلُ	وَلَا مِنَ الْبُحُورِ يُصْنَطَدُ الْوَزَلُ
هَيْهَاتَ مَا سَافِلَةٌ كَجَالِيَةٍ	مَا مَعْدُنُ الْحِكْمَةِ أَهْلُ الْبَابِيَةِ

*Yok Hasan'ın babası gibisi onların selefleri içinde
Yok seleflerinde İbn Abbâs ve sünnet ehli gibisi de*

*Kimdir Hurkûs, Hurkûs gibileri de kim oluyor?
Çevresinde yer mantarının çıktığı ağacı andırıyor*

*Ebûcehil karpuzundan kesinlikle bal çıkarılmaz
Denizlerde verel (varan) hayvanı da avlanılmaz*

*Heyhat! Üstünler gibi değil ayak takımı kimseler
Çölün bedevî kesimi hikmetin madeni değildirlir*

⁵³ Bkz. Eş'arî, *Makalât*, I, 338; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s 79 ve devamı.

⁵⁴ Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-ewvel*, s. 428.

Bişr'in bu şiirinde aşağıda açıklık getirmeye çalışacağımız "Hurkûs" ve "bedevîler" dikkat çekmektedir:

Hurkûs: Temîm kabilesinden bir sahabî olan Hurkûs b. Zuheyr'dir. Sıffîn Savaşı'nda Muâviye'ye karşı Hz. Ali'nin yanında yer almış, ancak meşhur "hakem" olayından sonra başka kimselerle birlikte ondan ayrılıp Hâricîlerin ilk organizeli grubunu oluşturanlar içerisinde yer almıştır. Fakat 37 / 657 yılında yapılan Nehrevân Savaşı'nda Hâricîlerin büyük çoğunluğu gibi o da öldürülmüştür.⁵⁵

Bedevîler: Bişr'in Hâricîleri hikmetten anlamayan "bedevîler" olarak nitelendirmesi ilginç bir tespittir. Zira başta Suheyr Kalmavî olmak üzere Hâricîler'den bahseden çağdaş araştırmacıların çoğu bu fırka mensuplarını bedevîler olarak nitelendirmektedirler.⁵⁶ Ancak bu araştırmacıların klasik dönemde bu tespiti yapıldığı bir şiir veya edebî bir nesir örneğini delil gösterdiklerine şahit olmadık. Bu bakımdan Bişr'in bu erken dönem tespitini önemsiyoruz.

Şair, milel-nihal konusunu işleyen manzûmelerinde Allah'ın başta hayvanlar olmak üzere yaratıklardaki hikmetlerini öğretici bir dille işlemektedir.⁵⁷ Onun bu tür şiirlerinden birinin 40 bin beyitlik uzun bir ürcûze olduğu fakat bundan sadece aşağıdaki üç buçuk beyitlik bir kıtanın günümüze ulaştığı söylenmektedir:⁵⁸

لَسْنَا مِنَ الرَّافِضَةِ الْغُلَاةِ   وَ لَأَمِنَ الْمُرْجِيَّةِ الْجَفَاةِ
لَا مُفْرَطِينَ بَلْ نَرَى الصَّدِيقَا   مُقَدَّمَا وَ الْمُرْتَضَى الْقَارِوَقَا
ثَبْرًا مِنْ عَمْرٍو وَ مِنْ مُعَاوِيَةَ
Aşırı uç olan Rafizîlerden değiliz biz
Katı davranan Mürchie'den de değiliz

İfrata düşmeyiz, belki Sıdık Ebûbekir'i
Önceleriz, sonra sırayla Ali ve Ömer'i
'Amr ve Muâviye'den ise ederiz teberrî

Bişr'in Câhız tarafından günümüze ulaştırılan iki önemli kasîdesi vardır. Milel ve nihal konularının işlendiği bu kasîdelerden biri 60, diğeri 70 beyitlidir. Şair 60 beyitlik kasîdesinin ilgili üç beytinde şunları söylemektedir:⁵⁹

لَسْنَا مِنْ الْإِنَاضِيَّاتِ غَيْبًا وَلَا   كَرَافِضِيَّيْ غَرَّةِ الْجَفْرِ
كَمَا يَغْرُ الْأَلُ فِي سَبَسَبٍ   سَفْرًا فَأَوْدَى عِنْدَهُ السَّفْرِ
لَسْنَا مِنَ الْحَشْوِ الْجَفَاةِ الْأُولَى   عَابُوا الَّذِي عَابُوا وَ لَمْ يَدْرُوا

⁵⁵ Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 173.

⁵⁶ Örneğin bkz. Suheyr Kalmavî, *Edebu'l-Havâric fi'l-Asri'l-Emevî*, Mısır 1945, s. 41; Behcet, *et-Teyyâr*, s. 342-343.

⁵⁷ Tunç, "Bişr b. Mu'temir", *DİA*, VI, 224.

⁵⁸ Bkz. Ahmed b. Yahyâ el-Murtadâ, *el-Munye ve'l-emel fi şerhi kitâbi'l-milel ve'n-nihal*, Haydarabâd 1316, s. 30; Behcet, *et-Teyyâr*, s. 352.

⁵⁹ Kasîdenin tamamı için bkz. 'Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, nşr.: Muhammed Abdusselâm Hârûn, Beyrut 1969, VI, 284-291.

*Ben ne geri zekalı / aptal bir İbâdîyim
Ne de cefrin aldattığı bir Rafizîyim*

*Nasıl ki serap çölde yolcuları aldatıyor
Serap anında yolcuların kafası karışıyor*

*Biz değiliz kaba saba olan ilk Haşvîlerden
Kınadığını neden kınadığını bilmeyenlerden*

Bişr'in bu beyitlerinde dikkat çeken üç terim "İbâdî", "cefr" ve "Haşv"dir. Nispeten izaha muhtaç bu üç terimi burada kısaca tanıtmak istiyoruz.

İbâdî: Hâricîler'in alt fırkalarından biri olan "İbâdiyye"nin fikirlerini benimseyen kişiye İbâdî denir. Bu fırkaya, reisleri Abdullah b. İbâd (ö. 86 / 705)'a nispetle İbâdiyye denilmektedir. Hâricîler'in en ılımlı ve Sünnîler'e en yakın fırkası olan İbâdiyye'ye göre kible ehlinde hiç kimse kafir veya müşrik olarak suçlanamaz. İnsanlar kendi eylemlerini kendileri yapar, fakat onları Allah yaratır. Büyük günah işleyen kişi sadece nimete nankörlük anlamında kâfir olup, dini inkar etme bakımından kâfir değildir. Bu fırkanın alt kollarından olan Yezîdiyye'ye göre Allah Hz. Muhammed'den sonra Acemlerden bir peygamber gönderecek ve bu peygamber Hz. Muhammed'in şerîfatını ortadan kaldırıp kendi şerîfatını hakim kılacaktır. Bu peygambere gönderilecek olan kitap da gökyüzünde hazır olup bir defada indirilecektir.⁶⁰

Cefr: Sözlük anlamı aslında koyun yavrusu ve koyun derisi olan cefr, daha sonraları harf ve rakamlarla geleceği okuma ilminin adı olmuştur. Râfizîler olarak da nitelenen İmâmiyye Şîasına göre eğitim ve tahsil yoluyla elde edilmeyen Vehbî bir ilim türü Allah tarafından Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla iletilmiş, Hz. Peygamber bu ilmi Hz. Ali'ye öğretmiş, Hz. Ali de bunu çocuklarına, onlar da daha sonraki imamlara devretmişlerdir. Bu ilim yoluyla dünyanın sonuna kadar meydana gelecek olan önemli hadiselerle işaret edilmiştir. Cafer Sadık'a nispet edilen bir rivayete göre bu imam cefr ilminin anahtarının kendilerinde olduğunu söylemiştir.⁶¹ Cefr'in bir kitap değil de, içinde haram ve helal şeylerin yazılı olduğu ilmihâl türü bir kitapçık olduğunu söyleyenler de vardır.⁶²

Haşv: Kısmen hadîs ehlini de içine alan bu terimle Allah'ı yaratıklara benzeten müşebbihe ve mücessime fırkaları için kullanılan bir terimdir. Müşebbihe ve mücessime çerçevesinde bu benzetme konusuna şair el-Atevî'den bahsederken ana hatlarıyla değineceğiz.

2. 4. İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (ö. 231 / 845)

2. 4. 1. Hayatı ve Edebî Kişiliği

Basra'da doğdu ve burada yetişti. Gençlik yıllarında Basra çarşılarında inci

⁶⁰ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 123 ve devamı.

⁶¹ Seyyid Huseyin Muzafferî, *el-İmâmu's-Sâdık*, Kahire ts., I, 109.

⁶² Bkz. Muhammed Beyyûmî Mehrân, *el-İmâme ve Ehlul-Beyt*, Beyrut 1995, I, 266-267.

diziciliği yaptığı için kendisine "Nazzâm" (Dizici) lakabı verildi. Dönemin ünlü dil ve edebiyat uzmanlarından Halîl b. Ahmed'den ders aldı. Mu'tezile'nin Basra ekolü temsilcilerinden Ebû Huzeyl el-'Allâf' şairimizin dayısıdır ve Mu'tezilî olarak yetişmesinde büyük katkısı olanlardan biridir. Dayısından dil ve edebiyat ile birlikte felsefe, tefsir, hadis, fıkıh, kimya, astronomi, münazara ve milel-nihal dersleri aldı. Basra'da Mu'tezilî kelâmcılarla dehrî materyalistler ve diğer milel-nihal mensupları arasında meydana gelen tartışmaları yakından takip etti ve tartışmanın inceliklerini öğrendi. Harûn Reşîd zamanından itibaren sık sık gidip Bağdat'a gidip geldi ve nihayet bu şehre yerleşti. Bağdat Ulucamii'nde kendine özgü bir ders halkasını oluşturdu ve kendi adıyla anılan "Nazzâmiyye" fırkasının reisi oldu. Aklı, olabildiğince önceleyip yüceltti. Felsefe ile kelâmı mezc ederek kendine mahsus bazı görüşler geliştirdi. Allah'ın, "şerr" olarak tabir edilen kötülükleri yapmaya gücünün olmadığı, onun kullar için en hayırlı şey demek olan "eslah"ı yapmasının gerekli olduğu, bir nevi atom olan "cüz-i lâ yetecezza" diye bir şeyin olmadığı, Allah'ın her şeyiyle kâinatı aynı anda (def'aten) yarattığı gibi görüşler bunların başında gelmektedir.⁶³

2. 4. 2. Mezhebî Şiirleri

Nazzâm'ın mezhebî şiirleri genellikle onun ruh, cisim, araz ve yön gibi o dönemde fırkalar arasında tartışma konusu olan olgular hakkında söylenmiştir. İşin ilginç tarafı, Şevkî Dayf'ın kaydettiği aşağıdaki iki beyit münasebetiyle söylediği gibi Nazzâm, öğrencisi Câhız ('Amr b. Bahr)'a olan sevgisini dile getirirken bile bu olguları argüman olarak kullanmıştır.⁶⁴

حُبِّي لِعُمُرٍ جَوْهَرٌ ثَابِتٌ   وَ حُبِّي لِي عَرَضٌ زَائِلٌ
بِهِ جِهَاتِي السَّتُّ مَشْغُولَةٌ   وَهُوَ إِلَى غَيْرِي بِهَا مَائِلٌ

*Amr'a olan sevgim sabit bir "cevher"dir
Onun bana sevgisi ise geçici bir "araz"dir*

*"Altı yön"üm onunla meşgul olmaktadır
O ise bu yönlerle başkasına yönelmektedir*

2. 5. Muhammed b. Abdurrahman el-'Atevî (ö. 250 / 865)

2. 5. 1. Hayatı ve Edebî Kişiliği

Kinâne kabilesinin Mevlâlarındandır. Basra'da doğdu ve yetişti. Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın⁶⁵ görüşlerini benimseyen bu şair daha çok halife Mütevekkil zamanında meşhur olmuş ve çok sayıda şiir söylemiştir.⁶⁶ İbn Nedîm'e

⁶³ Krş. Zirikî, *el-A'lâm*, I, 43; Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, s. 428, İlyas Çelebi, "Nazzâm", *DİA*, XXXII, 466-469.

⁶⁴ Bkz. Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, s. 433.

⁶⁵ Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 220 / 835), Mu'tezile'nin kendi adına nispet edilen "en-Neccâriyye" fırkasının lideridir. İran'ın Kum kentindedir. Kaza ve kader konusundaki görüş ve teorileri Ehl-i sünnetinkine yakın bir çizgidedir. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, II, 253

⁶⁶ Zirikî, *el-A'lâm*, VI, 189.

göre fitratında şâirlik bulunan el-'Atevî, "*Kitâbu halki'l-ef'âi*" ve "*Kitâbu'l-idrâk*" adında iki eser de yazmıştır.⁶⁷

2. 5. 2. Mezhebî Şiirleri

'Atevî'nin Ebû Alî el-Kâlî tarafından kaydedilen bir mezhebî kasidesi dikkat çekmektedir. Şâir bu kasideyi Allah'ın yaratıklara benzediği ve O'nun nefis ve duyguları olan bir insan suretinde olduğu fikrini yayan Hişâm b. el-Hakem'e karşı bir reddiye mahiyetinde söylemiştir. Bu kasideden aldığımız aşağıdaki iki beyitte şöyle denilmektedir:⁶⁸

جَلَّ رَبُّ الْأَعْرَاضِ وَالْأَجْسَامِ   عَنْ صِفَاتِ الْأَعْرَاضِ وَالْأَجْسَامِ
بَرَأَ اللَّهُ مِنْ هِشَامٍ وَمِمَّنْ   قَالَ فِي اللَّهِ مِثْلَ قَوْلِ هِشَامٍ

*Araz ve cisimlerin Rabbi olarak onları yaratan
Münezzeh'tir o araz ve cisimlerdeki sıfatlardan*

*Allah berîdir; hem Hişâm'ın söylediği şeylerden
Hem de Allah hakkında Hişâm gibi düşünenlerden*

Şâirin bu şiirinde, onun yaşadığı dönemde kelamcılar arasında tartışma konusu olduğu anlaşılan iki kelâmî kavram (araz, cisim) ve bir kelâmî şahsiyet (Hişâm b. el-Hakem) dikkat çekmektedir.

Araz: Mu'tezile öğretilerine göre Arazlar, idrak edilenler ve idrak edilemeyenler olmak üzere ikiye ayrılır. İdrak edilenler renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, acı ve ses olmak üzere yedi kısma ayrılır. İdrak edilemeyenlere ise iştah, hayat, kudret ve benzerleri örnek gösterilebilir. Mu'tezilî kelamcılar, arazların kadîm olduğunu savunanlarla mücadele etmiş ve bunların yok olma özelliklerini onların hâdis olmalarının bir kanıtı olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁹

Cisim: Mu'tezilî bilginler, arazların kadîmliği gibi cisimlerin kadîmliğini savunan kelamcılarla da mücadele etmişlerdir. Bu bilginler cisimlerin bir araya gelme, bölünme, hareket etme ve durma özelliklerine sahip olduklarını belirtmiş, cisimlerin bu özelliklerden ayrı düşünemediklerini ifade etmiş ve böylece bu özelliklerin hâdis olmalarının cisimlerin de hâdis olmaları anlamına geldiğine dikkat çekmişlerdir.⁷⁰

Hişâm b. el-Hakem (ö.190 / 805): Kûfe'de yetişen Hişâm, Şia kelamcılarının önde gelen isimlerinden ve Câfer Sâdık'ın öğrencilerinden biridir. İnsanların hiçbir iradeye sahip olmadıklarını, dolayısıyla her şeyin Allah tarafından önceden tayin edilen bir kaza ve kader doğrultusunda cebren meydana geldiğini savunan Cebriyye anlayışını benimsemiştir. Bundan dolayıdır ki "cebr" anlayışının tam tersini savunan başta el-'Allâf olmak üzere Mu'tezilî bilginler kendisiyle

⁶⁷ Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 224.

⁶⁸ Kaside için bkz. Ebû Alî el-Kâlî, *el-Emâlî*, Beyrut ts., II, 236.

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Kadı Abdulcebbâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, s. 92-93.

⁷⁰ Bkz. Abdulcebbâr, *a. g. e.*, s. 93-94.

şiddetli tartışmalara girmişlerdir.⁷¹ Kadî Abdulcebbar'ın kaydettiğine göre Hişâm, Allah'ın kadîm bir bilgiye değil, sonradan ortaya çıkan (hâdis) bir bilgiye sahip olduğunu savunmuştur.⁷² Hişâm'ın ismiyle anılan Hişâmiyye grubu Allah'ı cisim ve arazlıkla nitelendiren müşebbihe ve mücessime gruplarından biri olarak kabul edilmektedir. Bunlara göre Tanrı sonu, sınırı, uzunluğu, eni ve derinliği olan bir cisimdir. Bu cismin rengi, kokusu ve tadı vardır. Tanrı'nın hareket etmesiyle beraber kendisi için bir mekân da meydana gelmiştir ki bu mekân "Arş"tır.⁷³ Ziriklî onun birkaç eser yazdığını ve bunlardan birinin "er-Red 'Ale'l-Mu'tezile" (Mu'tezile'ye Reddiye) olduğunu kaydetmektedir.⁷⁴

SONUÇ

Büyük günah işleyen kimsenin konumu ile ilgili meselede hocası Hasan Basrî'den ayrılan Vâsıl b. 'Atâ ile birlikte oluşum sürecine giren Mu'tezile asıl altın çağını hicrî 132 / 232 arası süreci kapsayan Abbasilerin birinci döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Mu'tezile ile birlikte Şiîler, Hâricîler, Murciîler ve Sünnîler de faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

Mutezile, fetihlerle birlikte Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştlük gibi büyük dinlerin yanında Maniheizm, Gnostisizm, Zerdüştilik, Sofistlik, Daysânilik ve Zındıklık gibi akımların da etkili olduğu bir asırda doğup gelişmiştir. Böyle bir muhitte kendine yer bulmaya çalışan Mutezile bir yandan İslâm'ı bu akımlara karşı savunmak, bir yandan da dâhilî fırkalara karşı mücadele etmek için felsefeden de yararlanarak büyük çalışmalar içerisine girmişlerdir. Onların bu çok yönlü faaliyetlerinin çeşitli boyutları onların şiirlerine de yansımıştır. Bu şiirleri nazmeden şairler bu bağlamda, dönemlerinde öne çıkan şahsiyetleri, övgü veya yergi konusu yaptıkları olguları ve daha birçok şeyi şiirlerine yansıtmışlardır. Bu şiirler bu yönleriyle ait oldukları dönemin değerlerine ışık tutması açısından son derece önem taşımakta ve birinci elden kaynak sayılmaktadır.

Kaynaklar:

- » Abdulcebbar, Kadî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, Kahire 1965.
- » Abdurrahman, Afif, *Mu'cemu's-suarâi'l-Abbasiyyîn*, Beyrut 2000.
- » Aydınli, Osman, "Mutezile Ekolü: Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife*, yıl. 3, sayı: 3, kış 2003, s. 27-54.
- » Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-firak*, nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîn, Beyrut ts
- » ———, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, Beyrut 2006.
- » Baloğlu, Adnan Bülent, *İslâm'a Göre Tekrar Doğuş: Reenkarnasyon*, Ankara, 2001.
- » Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1971.
- » Behcet, Mucâhid Mustafa, *et-Teyyâru'l-İslâmî fî şiri'l-asri'l-Abbasiyyi'l-ewel*, Irak Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı Yayınları, Beyrut 1982.
- » Behrâm, Muhammed Beyyûmî, *el-İmâme ve Ehlu'l-Beyt*, Beyrut 1995.
- » Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr.: Hasan sendûbî, Beyrut 1993.

⁷¹ Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 268-269.

⁷² Bkz. Abdulcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, s. 183.

⁷³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 169.

⁷⁴ Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 85.

- » Chokr, Melhem, *Zındık ve Zındıklar*, çeviren: Ayşe Meral, İstanbul, 2002.
- » —, *Kitâbu'l-hayevân*, nşr.: Muhammed Abdüsselâm Hârûn, Beyrut 1969.
- » Curcânî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rîfat*, nşr.: Mustafa Ebû Ya'kûb, Halep 2006.
- » Çelebi, İlyas, "Nazzâm", *DİA*, İstanbul 20006, XXXII, 466-469.
- » Dayf, Şevkî, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, Kahire 1966
- » —, *el-Asru'l-Abbasiyyu's-sânî*, Kahire 1973.
- » Demirci, Mustafa, "Mutezile'nin İslâm Medeniyetine Katkıları", *Marife*, yıl: 3, sayı: 3, kış 2003, s.109-130.
- » Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm'da Siyâsî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çeviren: Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, İstanbul ts.
- » Emîn, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Mısır ts.
- » Eş'arî, Ebû Hasan Alî b. İsmâîl, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire 1969.
- » İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim, *eş-Şî'r ve's-suarâ*, Beyrut 1994.
- » İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Beyrut 1988.
- » —, *el-Munye ve'l-emel*, Haydarabâd, 1902.
- » İbn Mu'tezz, Abdullah, *Tabakatu's-suarâ*, nşr.: Abdussettâr Ferrâc, Leiden 1939
- » İbn Nedîm, *Muhammed b. İshâk, el-Fihrist*, nşr.: Şeyh İbrahim Ramazan, Beyrut 1994.
- » İsfahânî, Ebu'l-Ferec, *el-Eğânî*, Leiden 1306.
- » Merzubânî, Muhammed b. İmrân, *Mu'cemu's-suarâ*, nşr.: Farûk Useylim, Beyrut 2005.
- » Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *el-Munye ve'l-emel fî şerhi kitâbi'l-milel ve'n-nihal*, Haydarabâd 1316.
- » Mu'tik, Avvâd b. Abdullah, *el-Mu'tezile*, Riyâd 1996.
- » Muzafferî, Seyyid Huseyin, *el-İmâmu's-Sâdik*, Kahire ts
- » Seksekî, Ebu Fadl Abbâs b. Mansûr, *el-Burhân fî ma'rîfeti akâidi ehli'l-edyân*, Beyrut 2004.
- » Kalî, Ebû Alî, *el-Emâlî*, Beyrut ts.,
- » Kalmâvî, Suheyr, *Edebu'l-Havâric fî'l-Asri'l-Emevî*, Mısır 1945
- » Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, çeviren: Muharrem Tan, İzmir 2006.
- » Tunç, Cihad, "Bişr b. Mu'temir", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 223-224
- » Zeydân, Corcî, *Tarîhu adâbi'l-luğati'l-Arabiyye*, nşr.: Şevkî Dayf, Kahire ts
- » Zeyyât, Ahmed Hasan, *Tarîhu'l-edebi'l-Arabî*, Mısır ts.
- » Zirikî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut 1995.